

Abdurrauf Fitrat: Hoca Ahmed Yesevî hakkında

Nodirkhon Khasanov

Özet

Türklerin aksakalı Hoca Ahmed Yesevî'nin fikir-görüşleri, tarikati ve takipçilerine olan ilgi ve alaka çok eski dönemlerden başlamıştır. Türkistan topraklarında yaşamış olan birçok dinî-tasavvufî simalar, şair ve edipler gibi Hoca Ahmed Yesevî'nin şahsiyeti, görüşleri ve edebî mirası, Sovyet döneminde rejim tarafından eleştirilmiş, tahkir edilmiş, uzun bir süre Hoca Ahmed Yesevî'nin eserlerinin bilimsel yönden incelenmesine izin verilmemiştir. 1970'li yıllarda, Hoca Ahmed Yesevî'nin millî düşünce, kültür, dil, edebiyat ve tasavvuf tarihi üzerindeki misli görülmeyen hizmetlerini objektif şekilde değerlendirmek için yapılan bazı çalışmalar da sert bir şekilde tenkit edilmiş, subjektif açıdan yaklaşılarak "reaksiyon şair, mistik şair" olarak eleştirilmiştir. Buna rağmen Türkistan halkları hiçbir zaman bu ulu zatın mübarek ismini ve hikmetli sözlerini unutmamış, gönüllerinden asla çıkarmamıştır. Birçok engel ve takiplere rağmen, Özbek bilim adamları kendi imkânları dâhilinde Hoca Ahmed Yesevî'nin ilmî mirasını tetkik etmeye ve ilim, edebiyat dünyasına ve halka yaymaya çalışmıştır. Örneğin, Özbekistan'da Abdurrahman Sâdî, Abdurrauf Fitrat, Âlim Şerefiddinov, İbrahim Muminov, Ergaş Rustamov, Abdulkadir Hayitmetov, İbrahim Hakkul, Arif Usman, Necmeddin Kamilov gibi bilim adamları tarafından Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birkaçı meşhur Özbek akademisyeni Prof. Dr. Abdurrauf Fitrat'ın makaleleridir. Bu yazıda merhum Abdurrauf Fitrat'ın bu çalışmaları tahlil edilerek değerlendirilecek, Yesevîlik çalışmalarına yaptığı katkıları üzerinde durulmuştur.

Corresponding Author

Nodirkhon Khasanov

Article History

Received
05 May 2024
Accepted
29 August 2024

Anahtar Kelimeler

Ahmed Yesevî,
Tasavvuf, Yesevîlik,
Abdurrauf Fitrat,
Edebiyat, İnceleme.

Keywords

Ahmad Yassawi,
Sufism, Yassawism,
Turkestan, Divan-ı
Hikmat, Abdurrauf
Fitrat, Literature,
Review.

Abdurrauf Fitrat: About Khodja Ahmad Yassawi

Abstract

The interest in the ideas and views of the great Turk, Khoja Ahmad Yassawi, his sect and followers started from ancient times. Like many other religious-mystical figures, poets and poets who lived in Turkestan, the personality, views and literary heritage of Khoja Ahmad Yassawi were criticised and insulted by the Soviet regime, and for a long time the works of Khoja Ahmad Yassawi were not allowed to be studied scientifically. In the 1970s, some studies conducted to objectively evaluate Khoja Ahmad Yassawi's unprecedented services on the history of national thought, culture, language, literature and Sufism were harshly criticized and he was approached from a subjective perspective and described as a "reaction poet, mystic poet" has been criticized. Despite this, the people of Turkestan have never forgotten the holy name and wise words of this great person and never removed them from their hearts. Despite many obstacles and pursuits, Uzbek scientists tried to study the scientific legacy of Khoja Ahmad Yassawi within their own means and to disseminate it to the world of science, literature and the public. For example, in Uzbekistan, some studies on the life, works and thoughts of Khoja Ahmad Yassawi were carried out by scientists such as Abdurrahman Sâdî, Abdurrauf Fitrat, Alim Sharafiddinov, İbrahim Muminov, Ergash Rustamov, Abdülqodir Hayitmetov, İbrahim Haqqul, Arif Usman, Najmiddin Kamilov. A few of these are articles written by the famous Uzbek academician Abdurrauf Fitrat. In this article, these works of the late Abdurrauf Fitrat will be analyzed and evaluated, his contributions to Yesevî studies will be emphasized.

Giriş

Son dönemlerde büyük ecdadın ilmî ve edebî mirasına olan ilgi, onları okuyup-öğrenme, inceleme ve halk kitlesine sunma çalışmaları gittikçe artmaktadır. Özellikle, Türklerin maneviyatı, kültürü ve edebiyatında yüksek mevkiye sahip olan Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri geniş şekilde araştırılıp, incelenmektedir.

Çar ve Sovyet istibdadı dönemlerinde Türk cumhuriyetlerinde Ahmed Yesevî'nin şahsiyeti ve edebi mirasına araştırmacılar tarafından imkân ölçüsünde tek taraflı bakılmış, özellikle Sovyet döneminde Ahmed Yesevî ve takipçilerinin eserleriyle ilgili objektif görüşler belirtmeye müsaade edilmemiştir. Bu konuda bazı yıllarda yapılan çalışmalar da sert bir şekilde eleştirilere maruz kalmıştır. Ama Özbek halkı Türkistan pirinin kutsi adını ve hikmetlerini hiçbir zaman kalbinden çıkarmamıştır. Devam eden engel ve takiplere bakmaksızın bilim adamları imkân dâhilinde Ahmed Yesevî'nin hayatı ve eserlerini incelemeye ve halka tanıtmaya çalışmıştır (Sâdî, 1922; Muminov, 1958; Rüstemov, 1972; Hakkul, 1988; Kamilov, 1990; Usman, 1991; Baltabayev, 2019).

Şekil 1-2

Abdurrauf Fitrat, İstiklal Kahramanları; Abdurrauf Fitrat. (2000), Seçme Eserler. C.II. İlmî Eserler

Bu çalışmada, Abdurrauf Fitrat'ın çalışmaları incelenerek, Yesevî araştırmalarına olan bilimsel katkısı ortaya konmakta, çalışmaların ayrıntılı bir tasvirinin ardından sonuç bölümünde bu çalışmaların yaptığı bilimsel katkılar değerlendirilmektedir.

1. Abdurrauf Fitrat ve Yesevîlikle ilgili Çalışmaları

XX. yüzyılın başlarında yaşayan meşhur Özbek bilim adamı, siyasetçi, yazar ve şair Abdurrauf Fitrat'ın eserleri Türk dünyasında malum ve meşhurdur. Fitrat, Türkistan Cedîçilik hareketinin ileri gelen fikir, siyaset, eğitim adamı olup, Buhara'da 1886'da tüccar bir ailede doğmuştur (Erşahin, 2016, ss. 1210-1226; Erşahin, 2021).

Şekil 3*Abdurauf Fitrat (Ortada) Medresede Talebeyken*

Medresede tahsil görmüş, 1910'da Terbiyye-i Etfâl cemiyetinin kuruluşunda öncülük etmiş, İstanbul Darülfünununda eğitim almak ve milli hareketleri incelemek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. İlk eserlerini İstanbul'da yayımlamış, cemiyetin bir şubesini de orada faaliyete geçirmiştir. Buhara'ya döndükten sonra bir taraftan Genç Buharalılar teşkilâtının çalışmalarını yürütmüş, diğer taraftan da öğretmenlik yapmıştır.

Buhara Milli hükümetinin kurucularından olup, Buhara Emirine karşı Sovyetlerle işbirliği yapmıştır (1917-20). Buhara Halk Cumhuriyetinin kurduğu hükümette (1921-1923) Eğitim ve Dışişleri bakanlıkları yaptığı dönemde kadro yetiştirmek amacıyla yurt dışına öğrenci ve eleman göndermiştir.

Şekil 4

Fıtrat ve Elbek (1926)

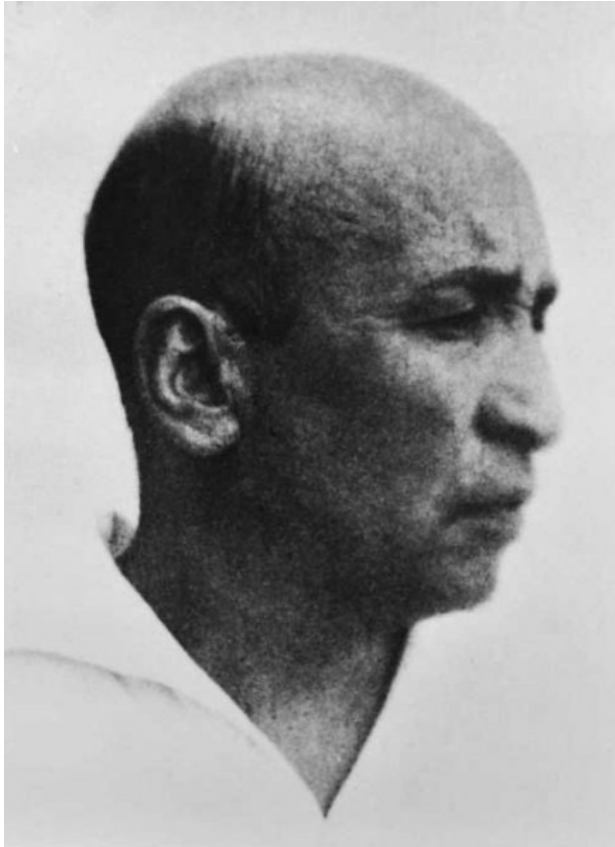
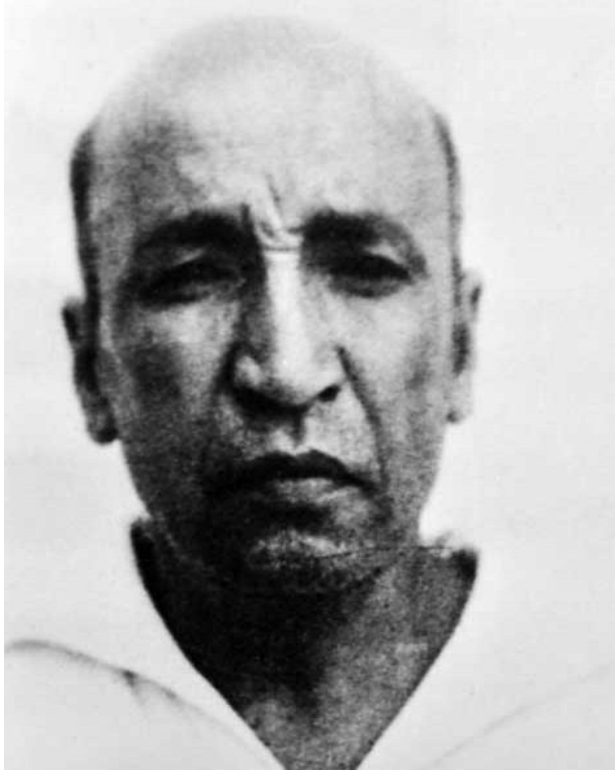

Sovyetler Buhara Halk Cumhuriyetini de kaldırıncı bir süre Taşkent'te yaşamış, Çağatay Gürüngü cemiyetini kurarak, Türk dili ve edebiyatı üzerinde araştırmalar yapmıştır. Halkı eserleriyle aydınlatma, millî dil ve edebiyatı öğretme yolunu tutmuş, 1928'de üniversitede hocalık yaptığı Moskova'da profesör olmuştur.

Fikrî olarak Sovyet yönetimine karşı olduğu için takip edilmiş, 1937-1938 yıllarında Sovyet idaresinin halk düşmanlarını yok etme hareketinde milliyetçi olarak suçlanarak 1938'de Taşkent'te kurşuna dizilerek şehit edilmiştir.

Şekil 5

Abdurauf Fitrat (Kurşuna Dizilmeden Önce 1938)

Fıtrat, Türkistan'daki Müslümanların sorunlarını çözmeye yönelik görüşleri ve fiilî çalışmalarıyla Türk tarihinin son döneminde önemli yer tutmuştur. O, toplumda devam eden geleneksel taklidî anlayıştan kaçınılması, bilim, fen ve teknolojide ileri seviyelere yükselmek gerektiği, bunun için ise eğitimin düzeltilerek ıslah edilmesi, ilmî gelişmelerde Batı'dan çok şey öğrenilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Fıtrat, bu gelişmeleri elbette ki İslami ve millî değerlere ters düşmeyecek şekilde olmasını savunmuştur.

Farsça, Arapça, Urduca, Rusça bilen Fıtrat, edebî faaliyetlerinin ilk aşamasında Farsçayla yazarak başlamış, daha sonra vatanseverlik, milliyetçilik fikirleri geliştikçe eserlerini Türkçeye kaleme almıştır. Zira 1921'de Buhara Halk Cumhuriyetinin Eğitim bakanı olarak Türkçeyi resmî dil olarak ilân etmiştir. Böylece Türkistan'daki Ceditçilik hareketinin ileri gelen önderlerinden biri olarak tarihte iz bırakmıştır. Fıtrat bir düşünce ve bilim insanı olarak farklı alanlarda verimli çalışmış, birçok eser vermiştir. Nitekim *Münâzara*, *Beyânât-ı Seyyâh-ı Hindî*, *Sayha*, *Necât*, *Aile*, *Abu Müslim*, *Çın Süyüş*, *Hind İhtilâlcileri*, *Şark Siyaseti*, *Oğuz Han*, *Temür Sağanası*, *Eba Muslim*, *Arslan*, *Ebülfeyz Han*, *Özbek Klasik Edebiyatı Numûneleri*, *En Eski Türk Edebiyatı Numûneleri*, *Türk Dili*, *Edebiyat Kaideleri*, *Aruz hakkında*, *Özbek Dili*, *Sarf*, *Ömer Hayyam*, *Kan*, *Begican*, *Tolkin*, *Vasi Kozgalanı*, *Rozalar*, *Kiyamet*, *Şeytanın Tanrıya İsyanı* gibi eserler, makale ve yazılar kaleme almıştır.

Şekil 6

Fıtrat. En Eski Türk Edebiyatı Nemûneleri. Özbekistan Devlet Neşriyatı. Taşkent, 1927.

پەلەنگەر، پۈتۈن دۇنيا بىرلىشىۋالار

فیترا ت

ئىك ئىسكى

تۈرك ئەدەبىياتى

نەمۇنەلەرى

ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەئرىخى ئۈچۈن مائىتۇرىياللار

ئوزبېكىستان دەۋلەت نەشرىياتىنىڭ نەشرى

سەمەردەند 1927 - يىلى

ئوزبېكىستان مەتبەئە ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

تاشكەنت، 1927 - يىلى

Fitrat, 1927 yılında "Maarif ve Okıtuvcı" dergisinin sayı 5-6 ve 7-8, yıl 1928'de "Ahmed Yesevî" ve "Yesevî Ekolü Şairleri Hakkında Araştırmalar" adlı makalelerini yayımlamıştır. Bu iki makale Ek'te Arap harflerinden Türkçe'ye aktarılmış olarak verilmiştir. (Fitrat, 1927, 1928; Dostkarayev, 1994; Boltabayev, 2000).

Fitrat'ın bu makalelerinde, o zamana kadar yayınlanan çalışmalardan bazılarını da eleştirmektedir. Fitrat'ın eleştirdiği yazılar incelediğimizde Yesevî hikmetlerinin mahiyeti ve tarihi hizmetlerini tam manada açıklamak kudretine sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.

Yazar, Türkçe'nin durumuna olan faydasından bahsederken 15. asrın birinci yarısında yazılan *Bahtiyarnâme*, *Tezkiretü'l Evliya* gibi eserlere, *Divan-ı Hikmet* ve Süleyman Bakırgan'ın eserlerinin etkisi olduğunu yazmaktadır (Dostkarayev, 1994, ss. 5-6).

Fitrat, Ahmed Yesevî'yi, Mansur Hallaç ve Mirza Abdulkâdir Bîdil gibi "üstün dereceli mutasavvıflar" derecesinden değil de, zahit derecesindeki mutasavvıflardan saymıştır. Buna ise Bedil ve Hindî gibi şairlerin şathiye türündeki mecazi şiirlerini, Hallaç'ın idam edilme vakasını hatırlatır ve bu gibi vecd ifadelerinin Ahmed Yesevî'de bulunmadığını, onun "sûfiler gibi teville yanaşmadığını, İslam'da olanları olduğu gibi kabul etmesini" kanıt göstermiştir. Fitrat'ın bu sonuca varmasındaki neden, onun Sovyet ideolojisi ile uzlaşmak zorunda kalması olabilir.

Şekil 7

Yesevî Kim Edi

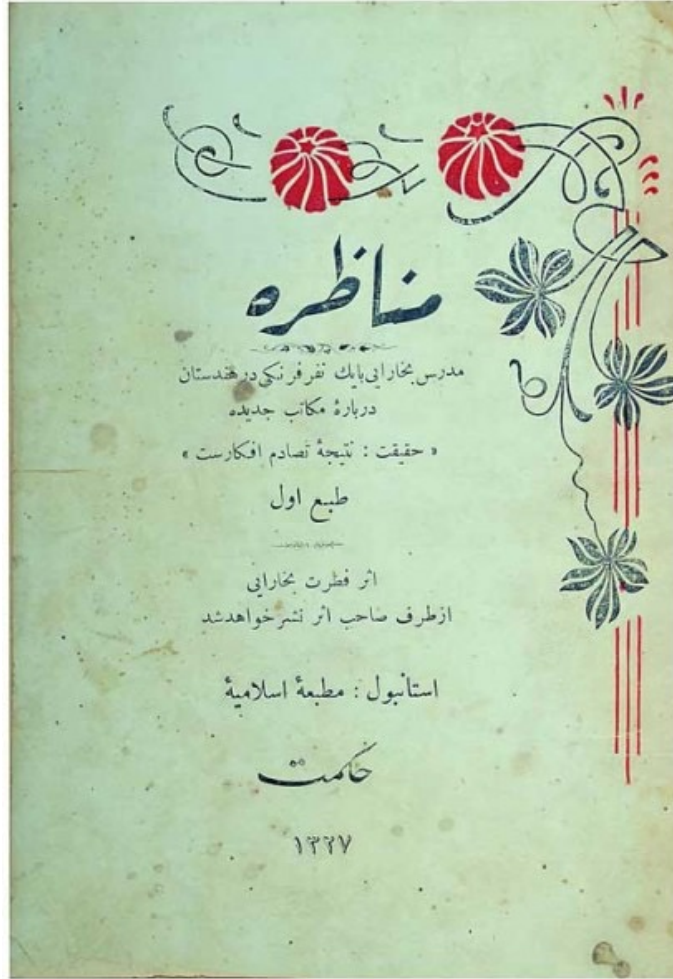
Makalelerindeki fikir ve sonuçlarından öyle görünmektedir ki Fitrat, İmam Sıgnâki, Hazinî, Âlim Şeyh gibi müelliflerin Yesevîliğe ait kaynak eserlerine vakıf olmuştur.

Fitrat'ın Yesevîlik tarikatının tarihi gelişimi ve yayılma sürecine dair gözlemleri de dikkate değerdir. Ona göre, Yesevîlik eski Türk örf adetlerine yabancı olmadığından dolayı göçmen Türkler arasında hızla yayılmıştır. Timurlular zamanındaki tarikat mücadelesinde ise Yesevîler bir süre muvaffak olamamış olsalar da Şeybanîler devrinde mevkilerini geri kazanmışlardır. Hatta Nakşibendî şeyhi Mahdum-i A'zam'ın cehri zikri kabul etmesi sonucunda Orta Asya'da Yesevîlik adeta zafer kazanmıştır.

Fitrat hikmetlerin edebi kıymetinden bahsederken Yesevî'nin irfanını ve edebi derecesini en üst mertebeye göstermiş; onun sıradan halk şairlerinden daha yüksek seviyede olduğunu, Horasan, Irak ve Şam gibi o zamanın meşhur ilmi merkezlerine de gidip geldiğini, zamanında itibarlı olan ilimlerini ve edebiyat kaidelerini çok iyi bildiğini kaydetmiştir. Fitrat dil ve edebiyata dair kitaplarında da Ahmed Yesevî'ye yer yer değinmiş, hikmetlerden parçalar vermiştir (Fitrat, 1927, ss. 5-9; Fitrat, 1997, ss. 21-22; Fitrat, 1995, ss. 13-105; Fitrat, 1928, ss. 97-104).

Şekil 8

Münazara, Tab'ı Evvel, Eser-i Fıdrat Buharayı, İstanbul, Matbaa-i İslamiye Hikmet, 1327.

Fitrat, "Ahmed Yesevî" makalesinde ve *Edebiyat Kaideleri* kitabında Ahmet Yesevî'yi, halk arasından çıkan, halkın derdine ortak olan, halkın diliyle yazan şair olarak betimlemiştir. Edebiyat kaideleriyle ilgili kitabının hece veznine dair bölümünde halk atasözleri ve türkülerıyla beraber Ahmed Yesevî'nin şu beytini örnek vermiştir:

Sözüm qattıǵ, tilim aççıǵ, özim zalim,
Ğarib canım sarf aylaıın, yoqdur malım.

Aktarması:

Sözüm sert, dilim acı, kendim zalim(im),
(Bu) garip canım(i) vereyim, yoktur malım.

Gerçekten de, Ahmed Yesevî halkın derdini halkın üslubuyla ve akıcı bir dille ifade etmiştir. Ahmed Yesevî'nin hayatı ve şiirleriyle meşgul olan âlimler de hikmetlerin halk dilinde ve halk üslubuyla yazıldığını ayrıca vurgulamışlardır (Köprülü, 1991, s.148; Borovkov, 1948; Eraslan, 2000, s.36-39; Muminov, 1969, s.37-39; Rüstemov, 1972, s.25-26; Hakkul, 1991, 12-13; Kasimov, 1993; Toyçiev, 1999, s.16; Hamidî, 2004; Oçilov, 2004; Hayitmetov, 1993, s.13-14; Kamilov, 1996).

Hikmetlerin halk diliyle yazılmasının önemi Sovyet döneminde Moskova'da çıkan Büyük Devlet Ansiklopedisinde bile belirtilmiş, hikmetlerden örnekler getirilmiştir (*Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 1970, s. 1372). Hâsılı, Yesevî hikmetleri halk üslubunda yazılmış olmasıyla da tarihi ehemmiyete sahiptir. Çünkü hikmetlerin halk dilinde ve akıcı bir üslupla yazılması da onun tesir alanını genişleten sebeplerden biri olmuştur.

Şekil 9

Fitrat. En Eski Türk Edebiyatı Namünaları

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети

ФИТРАТ

Энг эски турк адабиёти
намуналари
(Адабиётимизнинг тарихи учун материаллар)

Тошкент
«MUMTOZ SO'Z»
2008

Fitrat, Yesevî hikmetlerinin Türk dilinin gelişmesindeki yararları hakkında mülâhaza ederken, beşinci-altıncı asrın edebi mahsulü olan hikmetlerin *Kutadgu Bilig*'den bir asır sonra ve *Atabetü'l-Hakâyık* ile de aynı devirde yazılması sebebiyle edebiyatımız ve tarihimiz için büyük bir öneme sahip olduğunu özellikle vurgulamıştır. Ona göre bu devirde yazılan Türkçe eserlerin azlığı göz önünde bulundurulursa hikmetlerin ne denli kıymeti haiz olduğu anlaşılabilir.

2. Fitrat'ın Yesevîlik Çalışmalarındaki Bilimsel Yaklaşımı

Fitrat, 20. asra kadar gelen *Divan-ı Hikmet* nüshalarının eski olmadığını ve güvenilir metin olarak tetkik edilemeyeceğini söylemiştir. Bu fikir, bir açıdan doğrudur. Fakat sonraki dönem âlimlerinin fikirlerine göre Ahmed Yesevî devrine ait *Divan-ı Hikmet* el yazmalarının mevcut olmaması hikmetlerin tetkikinin durdurulmasına sebep olamaz (Hakkul, 1991, s. 23; Hakkul, 2004; Oçilov, 2004; *Özbekistan .. Kataloğu*, 2006). Çünkü metinde dil ve ifade de değişme olmuş olabilir lakin hikmetlerin vezni değişmemiş, eski ana fikir ve düşünce asıl haliyle korunmuştur (Şeyhzâde, 1973, s. 207; Mallaev, 1976, s. 154; Eraslan, 2000, s. 41; Hakkulov, 1995, ss. 83-86). Zira istinsahı kime ait olursa olsun *Divan-ı Hikmet*'teki hikmetlerin esasını Ahmed Yesevî'nin görüşleri, inancı ve Yesevîlik tarikatının kaideleri teşkil eder. Zamanın geçmesiyle birlikte günden güne daha da fazla bilinen hikmetlerin mana, mazmun ve dil yönünden değişimlere uğradığı, değişik eklerle zenginleştiği tarihi bir gerçektir. Ama *Divan-ı Hikmet* adıyla toplanan bu hikmetler vermek istediği ana fikirlerden ve esasından hiçbir şey kaybetmemiş; Yesevîliğin bütün hususiyetlerini kendinde korumuştur (Eraslan, 2000, s. 37). Demek ki Ahmed Yesevî mahlasıyla istinsah edilen hikmetleri, günümüzde araştırmak ve onları yayımlama çalışmaları Ahmed Yesevî adıyla ilişkilendirilmelidir. Zira hikmetler, Türk edebiyatının olduğu gibi dünya edebiyatının da incilerindedir ve ayrılmaz bir parçasıdır.

Görünen o ki Fitrat, araştırmalarına ilk olarak Ahmed Yesevî'nin edebi mirasını detaylarıyla incelemekle başlamış, fakat o devirdeki ideolojik tazyik ve takiplerden dolayı Yesevî'nin eserlerini Sovyet düzeninin gayeleriyle, daha doğrusu, "Marksist anlayışa göre incelemek" zorunda kalmıştır (Fitrat, 2000, s. 180).

Fitrat'ın "*Yesevî Ekolü Şairleri Doğrultusunda İncelemeler*" isimli ikinci makalesinin de Yesevî araştırmalarında özel bir önemi vardır. Âlim bu makalesinde Orta Asya Türk edebiyatının son akımları arasında yer alan Yesevî ekolünün çok nüfuzlu ve büyük bir yeri kapsadığını belirtmiş; bu ekolün asırlarca Türkî halkları arasında tekke edebiyatı olarak gelişip devam ettiğini kaydetmiştir. Fitrat'ın fikrince, Özbek klasik edebiyatı tarihinde üç edebi ekol faaliyet göstermiş olup, bunlardan birincisi Ahmed Yesevî, ikincisi Ali Şîr Nevaî ve üçüncüsü Emir Ömer Han edebi ekolleridir. Yesevî ekolünün diğer ekollerden en önemli farkı "tekke edebiyatı" olmasıdır.

Fitrat ilk makalesinde Yesevî ekolü şairleri hakkında nispeten genel fikirler bildirir; sonraki incelemesinde ise onların hayatı ve eserleri üzerinde daha geniş durur. Özellikle *Reşehât Ayn-ül Hayat*, *Lemhât min Nefehâtü'l-Kuds* ve *Semerâtü'l-Meşâyih* gibi birincil kaynaklara dayanarak Yesevî takipçilerinin isimlerini sayar. Fitrat, "Yesevîlerin Orta Asya'da birçok şair yetiştirdiğini kabul etmek çok da yanlış bir hareket olmasa gerek" deyip; onların hayatı ve eserlerinin henüz tamamen malum olmadığı ve incelenmediğini de ekler. Gerçekten de, bazı istisnalar dışında, Yesevî ekolü şairleri ve edebi mirası bugüne kadar üzerinde çalışılmamış konulardandır. Bu bağlamda Fitrat'ın araştırmaları ondan sonra gelen araştırmacılar için yol göstericidir. Çünkü âlim bu makalesinde Hâkim Ata Süleyman Bakırğânî, Kemal Şeyh İkânî, Şems Özgendî, Kul Ubeydî, Şeyh Hüdaydâd, Hubbi Hâce gibi Yesevî yolu takipçileri hakkında kaynaklara dayanarak güvenilir bilgileri takdim etmiştir.

Öte yandan Fitrat, Yesevî takipçileri hakkında nedense bir yerde, "onların eserleri bugün meydanda yoktur" şeklinde yazmıştır. Oysa bugünkü incelemeler şunu gösteriyor ki Yesevî ekolüne mensup birçok takipçinin eserlerinden örnekler dünya kitap hazinelerinde olduğu gibi Özbekistan kütüphanelerinde de mevcuttur. *Divan-ı Hikmet* derlemelerinde Ahmed Yesevî hikmetleriyle beraber onlarca takipçinin şiirleri de yer almıştır. Çeşitli derleme ve mecmualarda Yesevî takipçilerinin dinî-didaktik konudaki pek çok manzum kıssa, hikâye, destan, cenknâme, vefatnâme ve miraçnâmelerine rastlamak mümkündür.

Fitrat ilk makalesinin "Yesevî'nin Tesiri" isimli bölümünde Türk dünyasının mutasavvıf ve şairleri arasında Ahmed Yesevî kadar etkili olan başka birisine rastlanılamayacağını, Yesevî'den sonra onun üslubuyla şiir yazmanın Türk sûfi şairleri arasında bir gelenek olarak devam ettiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu bağlamda Mahtumkulu ve Nesimî gibi meşhur şairlerin bile Yesevî hikmetlerinden etkilendiklerini Fitrat'ın bu makalede belirtmesi, Yesevî'nin Türk halkları edebiyatındaki yerini ortaya koyması açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Gerçekten de Fitrat'ın belirttiği gibi, Yesevî hikmetleri üslubunda şiir yazmak Yesevî'den sonra Türkistan edebiyatında bir gelenek haline gelmiş ve bir edebi ekol şeklini almıştır. Bununla birlikte, araştırmalar Yesevî'nin fikir dünyasının, özellikle Tatar, Türkmen, Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin sadece dinî-tasavvufî edebiyatına değil genel olarak Türk soylu milletlerin manevi, medeni ve ruhani hayatına da güçlü bir tesiri olduğunu göstermektedir.

Edebiyat araştırmacıları (Âlim Şerefeddinov & Sattı Hüseyin) *Özbek Edebiyatı* kitabında Yesevî ve takipçilerinin hikmetlerinin dil özellikleri, ifade ve şekil özelliklerine dair şu gerçeklere dikkat çekmişlerdir:

Yesevî ve Bakırganî'nin eserlerinde göze çarpan özellik, dil ve ifadenin sade, akıcı, net ve şekil yönünden halk edebiyatına yakın olmasıdır. Bu durum son asırlara kadar bu eserlerin yaygın olması ve çok okunmasına neden olmuştur... (Şerefiddinov, 1939, s. 14)

İbrahim Muminov da "*Divan-ı Hikmet*"in sosyal önemini açıklayarak şöyle demiştir:

Hikmet, Özbek [Yani Çağatayca – N.H.] edebiyatının değerli bir yadigarıdır ve onun müellifi de İslamiyeti, Kelâm düşüncesini, Tasavvufu, çiftçilerin, hayvancılardan, zanaatkarların yaşam tarzını, o dönemin sosyal düzenini iyi bilen tanınmış bir şahsiyettir. Yesevî'nin seviyesi geniş ve derin olduğundan O, Özbekçede [Türkçede – N.H.] ilk olarak işte bu idealistik eseri kaleme almıştır. Ahmed Yesevî, Maverâünnehir'de Mistisizmin bir temsilcisi olarak *Hikmet* eserinde Sûfizmın esaslarını tam olarak beyan etmiştir. (Muminov, 1969, s. 38)

Bu makalesi için akademisyen haksız yere eleştirilmişse de o gerekli mesajı vermiş, görevini yerine getirmiştir.

Sonuç

Fitrat'ın araştırmalarıyla ondan evvel yapılan Ahmet Yesevî mevzusundaki çalışmaları karşılaştırdığımızda, Fitrat'ın makalelerinde Ahmet Yesevî ve Yesevîliğin birçok yönünün daha detaylı incelendiği görülmektedir. Fitrat'ın adı geçen makaleler üzerinde durmaması ve onlardan bazılarını eleştirmesinin bir sebebi, onların ilmi derecesinin Fitrat'ı tatmin etmemesidir. Bundan dolayı da O, Yesevî ve Yesevîliğe dair kaynaklara müracaat ederek meseleyi geniş kapsamla ve ciddi bir şekilde öğrenmeye girişmiştir. Fitrat'tan önceki yazarlar Ahmed Yesevî'ye dair bilgileri halk rivayetleri veya belirli eserlerle sınırlamış olsalar da Fitrat, doğrudan *Divan-ı Hikmet* nüshaları, tasavvuf ve Yesevîliğe dair eserlere dayanarak halka kendi görüşlerini beyan etmiştir. Yani O, Yesevî hikmetlerinin müelliflik meselesini ve diğer Yesevî araştırmacılığına dair problemleri tamamen halletmek istemiştir. Lakin Yesevî dönemine ait kaynakların yokluğu sebebiyle sadece mevcut fikir ve hülasalarını bildirmekle yetinmiştir. Fitrat'ın araştırmalarının ondan önceki makalelerden üstünlüğü de buradadır.

Nasıl ki F. Köprülü "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*" monografisi ile Türkiye'de Yesevî araştırmacılığı bilim dalını kurduysa, Fitrat'ın da aynı vazifeyi Özbekistan'da gerçekleştirdiği söylenebilir. Çünkü ondan önce hiçbir âlim Ahmet Yesevî mevzusunu bu kadar geniş kapsamda ele almamış, Yesevî takipçilerini müstakil bir edebi ekol olarak ilmi değerlendirmeye dâhil etmemiştir. Fitrat'ın makaleleri o hayattayken tartışmalara sebep olmasına rağmen bugün de ehemmiyetini kaybetmemiştir. İşte bu yönleriyle Fitrat'ın çalışmaları Yesevî araştırmacılığında kendine has bir kıymete sahiptir.

Sonuç olarak şunu söylemek gerekir ki Fitrat, Yesevî ve Yesevîlik mevzusundaki araştırmalarını yapmak için büyük bir hazırlık yapmıştır. O, imkân dâhilinde konuya dair "*Reşehât Ayn-ül Hayat*", "*Lemehât min Nefehâtü'l-Kuds*", "*Semerâtü'l-Meşâyih*" gibi birçok muteber kaynağı yakından incelemiş, onlara dayanarak kıymetli fikirlerini bildirmiştir. Aynı zamanda *Divan-ı Hikmet*'in el yazması ve matbu nüshalarını incelediği ve F. Köprülü'nün Yesevî araştırmacılığında büyük öneme sahip olan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* eserine derinlemesine vakıf olduğu makalesinden anlaşılmaktadır. Yani Fitrat'ın Yesevî ve Yesevî ekolü şairlerine dair adı geçen makaleleri, XX. asır başında yapılan ilk ciddi araştırma olarak önemini daima koruyacaktır. Öte yandan Yesevîlik araştırmalarında incelenmesi ve çözülmesi gereken meseleler daha çoktur. Yesevîlik kapsamında yapılan çalışmaları hesaba katmadan Yesevî'nin hayatı, eserleri ve öğretisi konusunda dikkate şayan işler yapmak zordur.

Kaynaklar / References

- Baltabayev, H. (2019). Fitrat ve cedidçilik. Aktaran Yusuf Avcı. Hiper yayın.
- Borovkov, A. (1948). "Opredelenie Yazıka Hikmetov Ahmada Yesevî". *Sovetskoye Vostokovedenie (Sovyet Doğu Bilimciliği Dergisi)*. No 5, 229-250.
- Eraslan, C. (1996) "Fitrat, Abdürraûf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cild 13, ss. 48-49.
- Erşahin, S. (2016). "Ahmed Yesevî Sovyet Rejimine Karşı: Sovyetlerin Ahmed Yesevî İle Mücadelesi", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî, Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, 2.cilt, ss. 1210-1226.
- Erşahin, S. (2021).Türkistan'ın Milli Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fitrat Örneği. Merkezi Asya Araştırma Merkezi (MAMER).
- Fitrat, A. (1927). "Ahmed Yesevî". *Maarif ve Oqıtğuçı Dergisi*, Sayı 7-8, 39-43.
- Fitrat, A. (1928). "Yesevî Ekolü Şairleri Hakkında İncelemeler". *Maarif ve Oqıtğuçı Dergisi*, Sayı 5-6, 49-52.
- Fitrat, A. (1927). *Sarf*. Maneviyat Yayınevi.
- Fitrat A. (1928). *Özbek Edebiyatı Numuneleri*. Semerkand.
- Fitrat, A. (1995). *Edebiyat Kaideleri*. Okituvçı Yayınevi.
- Fitrat, A. (1997). *Aruz Hakkında*. Okituvçı Yayınevi.
- Fitrat, A. (2000). *Seçme Eserler*. C. 2. İlmî Eserler Serisi. Hazırlayan H. Baltabayev, Maneviyat Yayınevi.
- Hakkulov, İ. (1995). *Özbek Tasavvuf Şiirinin Şekillenışı ve Gelişimi*. Doktora Tezi.
- Hakkul, İ. (2004). "Oldingdan okkan suvning kadri..." *1 Ekim Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı Gazetesi*.
- Hamidî, H. (2004). "Ahmed Yesevî". 14 Mayıs *İşanç Gazetesi*.
- Hayitmetov, A. (1993). "Özbek Edebiyatında Halkçillik ve Halkçil Uslub Hakkında". *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 1, 13-14.
- Hazinî. *Cami'ul-Mürşidîn*. Berlin, Staatsbibliothek Kütüphanesi, No: 2847.
- Hazinî. *Cevâhir'ül-Ebrâr min Emvâc'il-Bihâr*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü, No: 3893.
- Kamilov, N. (1996). *Tasavvuf ya da Kâmil İnsan Ahlakı*. Yazuvçı Yayınevi.
- Kasimov, B. (1993). "Hikmetler Şiiriyatı". *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı Gazetesi*, no: 29.
- Köprülü, F. (1991). *Türk Edebiyatında Mutasavvıflar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mallayev, N. (1976). *Özbek Edebiyatı Tarihi*. Okituvçı Yayınevi.
- Muminov, İ. (1969). *Seçme Eserler*. C. 1. Fen Yayınevi.
- Oçilov, E. (2004). "Har Ne Kilsang, Oşik Kilğil..." 14 Aralık *İşanç Gazetesi*.
- Özbekistan Fenler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'ndeki Hoca Ahmed Yesevî Hikmetlerinin El Yazma Kataloğu*. (2006).
- Rüstemov, E. (1972). "Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası". *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 4, 21-25.
- Rüstemov, E. (1972). "Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası". *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 5, 22-28.
- Sâdî, A. (1922). "Yesevî Kim İdi?" *İnkılap Dergisi*, Sayı 5, 41-42.
- Sığnakî, İ. H. *Risale der Tercüme-i Ahmed Yesevî*. Biruni Doğu Yazmaları Merkezi.
- Şerefiddinov O. (1939). *Özbek edebiyatı 15 yılda Özbek Sovyet edebiyatı*. Güzel Edebiyat Devlet Yayınevi, B. 7- 43.

- Şeyhzâde, M. (1973). *Eserler*, C.5. Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi.
- Toyçiev, U. (1999). "Ahmed Yesevî ve Özbek Şiir Düzeni". *Özbek Dili ve Edebiyatı*, Sayı. 2, 15-18.
- Usman, A. (1991). "Vahdet Şarabın İçdim' (Yesevîyye Tarikatı)". *Mülakat Dergisi*, Sayı 6, 51-57.
- Yesevî Kim İdi? (1994). *Makaleler ve Hikmetlerden Parçalar*. Hazırlayan B. Dostkarayev, Halk Mirası Yayınevi.
- "Yesevî, Ahmed". (1970). *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*. C.2. Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya Yayınevi.
- Yesevî, Ahmed. (1991). *Hikmetler*. Hazırlayan İbrahim Hakkul, Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi.
- Yesevî, Ahmed. (2000). *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Hazırlayan K. Eraslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Ek / Appendix

Ek 1

Fitrat, A. (1927). "Ahmed Yesevî". Maarif ve Oqitğuçi Dergisi, Sayı 7-8, 39-43.¹

ئەھمەد يەسەۋى . ۱

فېتىرەت

كەمبەغەللىرىگە قاراتىپ مەنە شۇندەي دېيىدى:
سەنگە جەزا بارانغانغا يالبارمادىڭ
«ئاللاھ» دېيىپ ئۇنلەر تۇرۇپ ئىگرەنمەندىڭ
حەقىقەتەن سوزلەر ئايىتىم تېشىتمەندىڭ
زاملارنىڭ ئېلىگىن ئۇزۇن قىلىم مەنا
يەسەۋى كەمبەغەل خەلقىنى ئوزىگە مۇرىد قىلىپ
ئالماق ئۇچۇن ئوقەدر حىرىس كورسەتەدىكى، يوقارد
داغى سوزلەرى بىلەن بۇ سوزلەرى ئاراسىدا بولغان
كىڭ، چۇقۇر مەنتقىزلىقنى ئاڭلاماي قالادى؛ ياكى
ئوزىنى ئاڭلاماسلىققا سالادى.

حەقىقەتەن يەسەۋىنىڭ يۇقاردىغى شكاىيەت ۋە
سوكۇشلەرى بىلەن بو «تېرەن فېكىرى» ئاراسىدا
كەتتەكەن مەنتقىزلىق بار. بىر كىشى تۇرۇپ يەسەۋىگە:
«مادامكى فېئاداللار ھەم ئولارنىڭ قۇبۇرۇقلارى
تاماندىن كەمبەغەللىرىگە قىلىنغان زۇلملەر «خۇدا»نىڭ
ئەمرى بىلەن بولار ئېسكەن؛ مادامكى «خۇدا» ئو
زۇلملەرنى كەمبەغەللىرىنىڭ باشقا «جەزا» قىلىپ
يۇبارغان ئىكەن «سېن نېگە بايا ئولەرنى شۇنچە
سوكۇپ تاشلاڭ؟ ئۇلارنىڭ گۇناھى يوق ئىكەنكۇ؟»
دېي قويسا يەسەۋىنىڭ ھىچ بىر جەۋاب قايتارما
ئالماسلىقى ئانقىمىر. لېكىن ئۇ زامانلاردا يەسەۋىگە ھىچ
بىر تاماندىن مۇندەي بىر ئىعتىراز بولمايدى.
كەمبەغەللىرى تاماندىن مۇندەي بو ئىعتىراز بولا
ئالمايدى. چۇنكى، ئو ۋاقتلاردا، ئولارنىڭ ئاڭلىرى
بۇمىستەللىرىگەچە بۇكسىلمەگەن، فېئاداللار، غۇمۇمەن
حاكم تەبەقەھەم بۇندەي ئىعتىزاننى قىلماق ئىستەمەيدى.
چۇنكى يەسەۋىنىڭ بۇ مەنتقىزلىقى ئۇنىڭ ئۇچۇن
فايىدىدارلىرى. ئونىڭ يەسەۋىگە تاماندىن ياردام

قولمۇز داغى «دىۋان حىكىمەت» كىتابلارنىڭ يەسەۋى
ئاندىن قىلىپ بىرگەنلەرى تەعلىمات، جەمئىيەتدەكى
ئاھانگىزلىككەن، عدالەتسىزلىككەن قوتۇلماق ئۇچۇن
ئونىڭ كورسەتكەن چارەلەرى شۇ قەدەر ياراماس،
شۇنچە زەرەرلىرىكى: ئونىڭ تەعلىماتىغا چىن كۆڭ-
ولدىن ئىشانىپ، سەمىمى سۈرەتدە ئېرگەشكەن بىر
مىللەت تاپىلسە ئىدى، ئو مىللەتنىڭ دۇنيادە «تىرىك
ئىكەن ئوزىگە گور قازماق» دان باشقا بىر ۋەزىفەسى
قالماغان بولۇر ئىدى! . . .
يەسەۋىنىڭ زاملارغا قارشى كەمبەغەللىرىگە
بېرەدىغان نەسىھەتلىرى مەنە شۇ بولدا در:

زالم ئەگەر جەفا قىلسا «ئاللاھ» دېگىل
ئېلىڭ ئاچىپ، دۇعا ئەيلەپ بو يۇن سونقىل
«حەق» دادۇڭقا يېتمەس بولسا «گىلە» قىلىنقىل
«حەق» دېن ئېشىتىپ بۇ سوزلەرنى ئايىم مەنا
كىم ھىندۇستانلى «گاندى» نىڭ «ياراقسىز، قۇرالىسىز
قارشىلىق» دېگەن شىعارىغا جۇدە ئوخشايدى.
ئەھمەد يەسەۋى بۇ قەدەر بىلەن قىلمايدى. ئۇ
۱ حاكم سىنىڭ ئادرېسىگە يۇقاردىغى قاتتىغ سوكۇش-
لىرىنى يۇبارماق بىلەن، كەمبەغەل سىنىڭ ھەيەجانغا
كېتىرگەن، قايتانغاندېك بولغاندىن كىدىن فۇرسەتنىڭ
غەنىمەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلايدى، كەمبەغەللىرىنىڭ شۇل
چاقىداغى رۇخى حالەتلىرىدەن فايدالانماقچى بولوب،
ئوزىگە «مۇرىد» قىلىپ ئالدىن پلاننى قورادى. ئۇيا
يوقارى تەبەقەنىڭ زۇلم - عدالەتسىزلىكلەرگە سەبەب
كەمبەغەللىرىنىڭ ئوزۇنلارنى «خۇدا» دان ئوزاقلاندى.
غانلارىدىر. يەسەۋى «خۇدا» تاماندىن ۋەكىل بولوب (۱)

(1) باشى ئوتكەن ساندا

1 Yayına hazırlayanın ekleri [] içerisinde verilmiştir.

Ahmed Yesevî ile ilgili basınımızda birkaç görüş belirtilmişti. Ancak onlar kuru övgülerden ibaret olup boş felsefeyle doludur. Bu nedenle işbu makaleler Ahmed Yesevî'nin hikmetlerini olduğu gibi tarif etmeye aciz kalmıştır.² Özbek edebiyatı tarihini yazmakla meşgul olurken Ahmed Yesevî'le ilgili bazı edebiyatları inceleyerek çok vakit geçirmek zorunda kaldım. Bu meşgale neticelerinin kısa özetini "*Maarif va okitguchi*" dergisi okuyucularına sunmayı uygun buldum.

Tasavvuf Hakkında

Arap olmayan ülkeleri din adına fetheden Arapların dini ve milli taassupları, yerel din ve kültüre karşı İslam adına amansız mücadeleleri, Arap olmayan milletlere hor bakıp tahkir etmeleri (özellikle, Emeviler döneminde) Arap-halife sarayının ağır masrafları, Arap valilerin ve onların kuyruğu olarak yaşayan yerel han ve beylerin ağır talepleri altında halk, özellikle de sömürgeci ezilen halk son derecede baskı altına alınmıştır. İşbu baskı ve zulümden kaynaklanan genel hoşnutsuzluklar, İslam öncesi dönemlerden itibaren çeşitli siyasi ve dini akımların ve muhalefetlerin genişlemesine yol açmıştır. Bu muhalif akımların en büyüğü ve en kapsamlısı, kendi esaslarını İslam taassubunun baskısı altında ezilen yerel inançlara dayanarak meydana çıkan Tasavvuf akımıdır.

Tasavvuf akışının ustalığı, muhalefetini fark ettirmeden yavaşça gitmesidir. Mola Abdurrahman Cami, İbn Arabi, Abdülkerim Halife gibi tasavvufun tanınmış editörlerinin delillerine göre, tasavvufun farklı düzeyleri ve farklı manzaraları vardır (bununla ilgili yazdığım Özbek edebiyatı tarihinde detaylı bilgiler mevcuttur.³ Yukarıda da söylediğim gibi Tasavvuf, sömürgeci mahkûmlara yaptığı adaletsizliğin ve bu adaletsizliğin dinî taassuba ve dine bağlılığa etkisinin yansımasıdır. Dolayısıyla tasavvufun yüksek mertebelerinde dinî taassuba, dine ve şeriata aykırı pek çok unsurun bulunduğu açıktır. Tasavvufa girenler ilk aşamada İslam'ın, ahlâkın, ibadetin ve imanın tüm kurallarını kabul etmişler, daha sonraki aşamalara geldiklerinde ise tüm bunlardan hiçbir şey fark etmeden uzaklaşmışlardır. Kıyamet, Miraç, Cennet, Cehennem, abdest, namaz gibi İslami prensipleri tevil eder, onlara kendilerince anlam verirler. Bu süreç şu kadar ustalıkla devam eder ki "mürîd" son hedefe ulaştığında nereye geldiğinin farkına varmaz.

Tasavvuf Müslüman ülkelerinde İslam'ın ilk yüzyıllarından itibaren ortaya çıkmıştır. Hicri II. yüzyılda Şakik Belhî ve İbrahim Edhem gibi tasavvufun meşhur temsilcileri Türkistan'da yetişmeye başlamışlardır.

Yesevî Kimdi?

Hicri V. yüzyılda İran'ın Hemedan şehrine yakın bir yerde dünyaya gelen Yusuf Hemedanî adında bir adam, dini ilimleri öğrenip meşhur olunca, tasavvufa da bağlanmıştı. Bu molla-mutassıf, Merv, Buhara ve Semerkant şehirlerinde tekkeler inşa etmiş, şeyhlik yapmaya başlamıştır. Bizim Ahmed Yesevî de işte bu Yusuf Hemedanî'nin müridi ve üçüncü halifesidir.

Ahmed Yesevî, bir rivayete göre Yessi (bugünkü Türkistan) şehrinde, bir başka rivayete göre ise Sayram'da doğmuştur. Ne zaman doğduğu bilinmiyor. Ancak onun hicri 562 yılında vefat ettiğini "Divanî Hikmet"teki:

*Tört yüz yıldan keyin çıkıv ümmet bolğay,
Neçe yıllar yürüb halkka hizmet kılğay*

(Açıklaması: *Dört yüz yıldan sonra ümmet arasından çıkıp, nice yıllar irşad edip halka hizmet eder*) beyitten hareketle onun hicri dördüncü yüzyılın ikinci yarısında doğduğunu söylemek mümkündür.

Yesevî'nin babası Şeyh İbrahim sufi olup, Ahmed henüz çocukken vefat etmiştir. Yetim kalan Ahmed, dönemin ünlü sufisi Arslanbab'dan eğitim almıştır. Arslanbab'ın vefatından sonra bizim

² [A. Sa'dî. "Yesevî kimdi?". *İnqilob dergisi*. 1922, 5-sayı; A. Sa'dî. "İmom G'azzoliy". *İnqilob dergisi*, 1922, Sayı 6, 7, 8, 9,10.]

³ ["Özbek edebiyatı örnekleri" tartışılıyor. Şöyle yazıyor: "Biliyoruz, Yesevîler tasavvufun temsilcileridir. Ahmed Yesevî'den önce de Orta Asya'da tasavvufun var olduğu bilinmektedir. Ancak Orta Asya'daki Tasavvuf, Ahmed Yesevî ve Abdulhalik Gijduvani'nin ardından ikiye ayrılır: Biri Abdulhalik Gijduvani'ye ait akım, diğeri ise Ahmed Yesevî'ye ait akımdır. Yesevî bozkırlarda yaşayan göçebe halklar arasında çalışıyordu. "Menakib" kitapları, tasavvufun bu iki akımı arasında çok fazla rekabet olduğunu gösteriyor. (Fitrat. "Özbek edebiyatı örnekleri" cilt.1. Taşkent – Semerkand, 1928, ss.74-75.)

Yesevî' pir arayarak Buhara'ya gelmiş, yukarıda yazdığımız Yusuf Hemedanî ile tanışmış ve onun müridi olmuştur. Yusuf Hemedanî'nin vefatından sonra üçüncü halife olup şeyhlik yapmıştır. Bir süre sonra Buhara şeyhliğini Yusuf Hemedanî'nin dördüncü halifesi Abdülhalik Gicdüvanî'ye devrederek kendisi Yessi'ye dönmüştür. Gidince taşra halkından çok sayıda mürid toplayıp tekke açarak şeyhlik yapmıştır. Ahmed Yesevî, Fars edebiyatının vezni ve üslubunu değil, Türk millî vezni ve halk edebiyatı üslubunu esas almıştır. Bu ise Yessi'ye dönüp etraftaki halktan müridler topladıktan sonra başlanmış olmalı. Yesevî altmış üç yaşına geldiğinde tekkenin altında bir çilehane kazdırıp oraya inmiş ve dünyadan kopmuş gibi görünerek şeyhliğini sürdürmüş ve orada hicri 562 yılında vefat etmiştir.

Hikmetleri

Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin her bir parçasına "hikmet" adı verilmiş ve bu parçalar toplanarak kitap haline getirilmiştir. Bugün elimizde bu kitabın çok sayıda yazma nüshası olduğu gibi Taşkent, İstanbul ve Kazan şehirlerinde basılmış pek çok matbu nüshası da bulunmaktadır.

Ahmed Yesevî'nin bu eseri, hicri V-VI. yüzyıllara ait bir edebi üründür,⁴ yani ünlü "*Kutadgu Bilig*" kitabından bir asır sonra ve "*Hibâtü'l-Hakayık*" kitabı ile aynı yüzyılda yazılmıştır. Dolayısıyla edebiyatımız, millî tarihimiz açısından büyük önem taşıyan eserlerden biri olarak değerlendirilmelidir. Hicri V-VI. asırlarda yazılan Türkçe eserlerin az olduğunu dikkate aldığımızda bu eserin değeri daha da artacaktır. Ama mamafih işin bu tarafı beklediğimizden biraz farklı: "Divanı Hikmet" in bugün bilinen nüshalarının tamamı daha sonraki zamanlarda yazılmış nüshalardır. Yesevî dönemine yakın bir zamanda yazılmış bir nüshası meydanda yoktur. Bugünkü "Divanı Hikmet"teki şiirler gerçekten de Ahmed Yesevî'ye mi ait? Ondan sonra devam eden talebeleri ve müridleri onun adıyla parçalar yazıp yaymadılar mı? Bugünkü "Divanı Hikmet" in tamamı, en azından bir kısmı, daha sonraki zamanlarda yetişen bu talebelerin eserleri değil mi? "Bugün bilim dünyasındaki bilinen "Divanı Hikmet"leri bu tür şüphelere maruz bırakılabilir. "Divanı Hikmet" in Yesevî'nin zamanına yakın bir zamanda yazılmış bir nüshası bulununcaya kadar bu şüpheler giderilemez. Bu şüpheler ortadan kalkmadıkça, bilinen "Divanı Hikmet"leri dil tarihi açısından incelenmesinden bilimsel bir sonuç çıkamayacaktır.⁵

Yesevî'nin Tesiri

Geçmiş şair, yazar ve sufiler arasında etkisi Ahmed Yesevî kadar genişleyen bir kişiye rastlamak mümkün değildir. Orta Asya'nın şeyhleri Yesevî'yi kendiler için üstad olarak görürler. Ahmed Yesevî'den sonra onun tarzında şiir yazmak Türk şeyhleri arasında "moda" haline geldi. Bunlar, Yesevî'yi üslup, vezin ve ideoloji yönlerinden taklit ederek "hikmetler" yazmış ve camilerdeki "cehr" günlerinde bu hikmetleri okumuşlardır.⁶ Mansur Ata, Abdumalik Ata, Tac Hoca, Said Ata, Süleyman Ata, Zengi Ata, Uzun Hasan Ata, İsmail Ata, İshak Ata, Sadr Ata, Bedir Ata, Ali Şeyh, Şeyh Mevdud, Kemal Şeyh, Hadim Şeyh ve Halil Ata gibi şeyhler muhtemelen bu tarzda hikmetler yazdılar. Ancak onların eserleri bugün meydanda kalmamıştır. Yalnız Hâkim Süleyman Ata'nın hikmetleri meşhurdur.

Ahmed Yesevî'nin bildiğimiz takipçilerinden biri⁷ de Hicri 1263'te vefat eden Azim Hoca olup, hikmetleri Hicri 1312'de Taşkent'te Hikmet-i Azim Hoca" adıyla taşbasma ile basılmıştır.

"Divanı Hikmet" in İstanbul baskısında Yusuf Beyzavi ve Kazan baskısında Kul Garip mahlasları da vardır ki bunlar Ahmed Yesevî'nin okulunda yetişen şairlerdir. Sadece Orta Asya'da değil, Tatarlar arasında da Yesevî ile onun öğrencisi Süleyman Ata'nın da itibarı yüksek olmuştur. Onların hikmetleri halkın arasında elden ele çok sevilerek okunmuş, hatta defalarca basılarak yayılmıştır. Tatarların arasında meşhur ve muteber olan "Bedevam" eserinde Yesevî hikmetlerinin şekli görüldüğü gibi Yesevî ve Süleyman Ata'nın üsluplarındaki halk şiirlerini de görmek mümkündür (Tatar edebiyatı tarihi. Feodalizm dönemi. İkinci baskı. A. Rahim, A. Aziz, s. 140). Azerilerin ünlü mutasavvif şairleri

4 [meyvesi.]

5 [çift trnak içindeki kelimeler Profesör Köprülü zade'nin görüşüdür ve çok doğrudur -(Fitrat).]

6 ["Jehr" kelimesinin sözlük anlamı "açık", "ses çıkarmak" olup, zikir (sadr) sürecinde Allah'ın adı açık ve yüksek sesle anılarak çeşitli eylemlerle kalpler arındırılır. Bu kelime günümüzde Nakşibendilerin zikri pinhan veya kalp zikri yaptıkları "Yesevîye" tarikatının ikinci adı olarak anılmaktadır.]

7 ["Hikmet" kelimesi çıkarılmıştır. Takip etmek anlamına gelir.]

Seyyid İmad Nesimi, Türkmen halk şairi Mahtumkulu ve Osmanlı halk mutasavvıf şairlerinin Ahmed Yesevî'den etkilendikleri bilim dünyasında bilinmektedir.

Bunlardan sonuncusunu geniş bir şekilde açıklamak amacıyla Osmanlı bilim adamı M. F. Köprülüzade'nin eseri, edebiyat tarihimize ilgilenenlerin mutlaka okuması gereken kitaptır.⁸ Yesevî'nin eserlerinin bunca geniş çapta okunması ve taklit edilmesi, muhtemelen Türk halk kitlelerinin hayatında ve bilincinde "tek çeşitlilik" in devam ettiğinin bir kanıtı olsa gerek.

Yesevî Ortamı

Yesevî'nin hicri V. asrın sonu ile altıncı asrın sonuna kadar yaşadığını yukarıda görmüştük. Yesevî'nin ideolojisini net bir şekilde görebilmek için hicri V-VI. yüzyıllarda (M. XI-XII. yüzyıl) Orta Asya'nın durumunu kısaca tasvir etmek gerekir. Merkezi Buhara olan Samanoğulları hükümeti, H. IV. yüzyılın ortalarında zayıflamaya başladı. Kaşgar'daki Karahanlı yönetimi sık sık Orta Asya'ya saldırmış, Samanoğulları hanedanının sona ermesinin ardından Orta Asya, Karahanlılar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. O günlerde Buhara Kaşkarlı İlik Han'ın elinde olmasına rağmen Semerkant, Keş (Karşı - Behbudi)⁹ ve Hokand bölgelerinde hiçbir yetkisi yoktu. Bu durumda her vâli kendi başına iş yapardı. Bazen bu valilerden dördü veya beşi birleşerek Mahmud Gaznevi'nin yardımıyla İlik Han'a saldırıyorlardı.¹⁰

Karahanlı hanedanı döneminde tek bir hükümdar yoktu. Tüm göçebe ve yarı göçebe halklarda olduğu gibi Karahanlılar da başlangıçta özerklik ilkesine göre küçük bölgelere ayrılmış, daha sonra her biri bağımsız bir ülke olarak kabul edilmiş, sınırları sık sık değişmiş ve birçoğu karşılıklı olarak birbirleriyle savaşlar olmuşlardır.¹¹ O dönemde Karahanlılar Müslüman boylardandı. Bu şartlarda yaşadıkları dönemde sürekli olarak "kâfir" Türklerden Karahıtayların saldırılarına maruz kalıyorlardı. M. XII. yüzyılda (H. VI. yüzyıl) Karahıtaylar Orta Asya'yı istila ettiler. Onlar istila ettikleri toprakları yerel feodal beylere devrettiler ve yüce gücü ellerinde tuttular.

XII. yüzyılda Buhara'da en zengin ve molla ailesi hüküm sürüyor ve onlara "el-Burhan" veya "sadrılar" unvanı verilmişti.¹² Onlar ilk başta Karahanlı'lara bağlıydılar. Karahıtaylar gelince "sadr" Hisamuddin Ömer'i öldürüp kendilerine tabi ettiler. Bu "sadrılar" hükümetinin yanında karahıtayların bir temsilcisi olurdu. V-VI. yüzyıllarda da devam eden bu tartışma ve çekişmeler, beyler ve zenginlerin hem de onların kuyrukları olanlara nispeten daha ziyade alt sınıfa, sıradan halka zarar verirdi. Uzun süren savaşların ekinli alanları yok etmesi, hayvanları merasız bırakması, birçok insanı topraklarından sürmesi, birçok aileyi aile başkanı bırakması doğaldır. Uzun süre bu halde kalan halk kitlelerinin üzüntülere boğulduğu, hayattan bıktığı, derin bir umutsuzluğa kapıldığı muhtemeldir.

İdeolojisi

Burada Ahmed Yesevî'mizin edebî faaliyeti, acı çeken, hayattan bıkmış, ümitsizliğe düşmüş sınıf arasında gerçekleşti. O, olaylardan etkilenmeyen toplumun üst kesimi, yani hep menfaat gören zenginler, ordu komutanları ve onların kuyruğu olup yaşayan molla ve işanlar arasında olmadı; ezilen sınıfın arasında yer almıştır. Onların acılarıyla gözyaşı dökmek zorunda kaldı ve ağladı. Yesevî, dönemin egemen sınıfını bazı grup unvanlarıyla çağırıp onları ağır tarzda eleştirdi:

Molla, mufti bolğanlar, nahak dâva kılğanlar,

Aknı kara kılğanlar, ul tamukka kirmişlar.

8 [Fitrat'ın tavsiye ettiği kitap Türkiye'de sekiz kez basılmıştır, bkz. son basımı: Prof. Dr. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Adım 8. (Editör ve yorum yazarı Dr. Orkhan F. Köprülü, Ankara. 1993, s. 415).]

9 [Karşı'ye Behbudi denmesinin nedeni, Behbudi'nin burada idam edilmiş olmasıdır ve 1920 den 1937 ye kadar bu şehre Mahmudhoja Behbudi adı verilmiştir.]

10 [Vambery'nin "Buhara Tarihi". Fatih Kerimi'nin çevirisi, cilt.1.]

11 [Barthold. Türkistan tarihi. Fatih Kerimi'nin çevirisi, s. 36.]

12 ["Sadr" kelimesinin sözlük anlamı "baş olmak" veya "reis" olup, tasavvufta şeyhlerden sonra gelen bir rütbe olarak kabul edilmiştir. Burada el-Burhan yani Burhanilerin Buhara'daki evi ile ilgili olarak kullanılmaktadır. Bu aile, Buhara'yı yöneten asil ve itibarlı bir hanedan olarak kabul ediliyor ve onlara hiçbir işgalci dokunmadı. Kurucusu "Kitabi Mullazade"ye göre Abdülaziz ibn Ömer'dir ve onlara Burhaniler veya "sadr" unvanı Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer tarafından verilmiştir.]

*Kazı-imam bolğanlar, nahak dâva kılğanlar,
Hima¹³ yanglıĝ boluban yük astıda qalmışlar.*

*Haram yigen hâkimler, rişvet alıb yigenler,
Öz barmaĝın tişlaban korkub, kurub kalmşlar,
Tatlıĝ taxtda olturĝan tufrak ara yatmışlar.*

*Dami tasvır koyub halknı yoldan urduk,
Şayhlık kılıb riya bilan dökän kurduk.
İşret kılıb şeytan birle devran sürdük,
Diydarına seni ne deb rava qılsun.*

*Eshanu sheyh, hoca, molla dunya izler,
Ul sababdin padşahlarĝa yalĝan sözler.
Ayet, hadis sözün koyub malnı közler,
(Hak yolıda hargiz mehnat tartan yok).¹⁴*

*Ahır zaman âlimleri zalım boldı,
Huşamedni aytkuçiler âlim boldı.
Haknı aytĝan dervişlerge ĝanim boldı,
Acab şumlik zamanalar boldı, dostlar.*

*Padşahlarda, vezirlerde adalet yok,
Dunya üçün bir-biriga kılmas şafkat.
Zalimlerde asir bolub kaldım mena.
Ul sababdin padşah kılur menga cefa.*

*Ahır zaman bolĝandır, padşah zalım bolĝandır,
Haram, şübhe tolĝandır, hayran kalur Hoca Ahmed.*

Yesevî, döneminin mazlum yoksul sınıfına "garip, yetim, fakir" gibi sıfatlar vererek, kendisini onların koruyucusu gibi göstermeye çalışmıştır:

*Ğarib, fakir, yetimlarning başın sileb,
Köngli kattıĝ halayıkdın kaçdım mena.*

*Ğarib, faqir, yetimlerni kılĝıl şadman,
Hulqlar kılıb aziz canıng kılĝıl kurban.*

*Ğarib, faqir, yetimlerni her kim sorar,
Razi bolur ul bendedin perverdigar.*

¹³ [Himar eşek demektir.]

¹⁴ [Bu satır Fitrat'ın makalesinde bir şekilde çıkarılmıştır. Kemal Eraslan'ın 1983 yılında Ankara'da basılan "Divanı hikmetten seçmeler" adlı kitabından bir alıntı doldurulmuştur. Karşılaştırma için bkz. Ahmed Yesevî. Atasözleri. Gafur Gulam Yayınevi, T., 1991. Yayına hazırlayan, önsöz ve yorumların yazarı İbrahim Hakkul.]

Yesevî'nin bu konudaki parçalarından bazıları:

*Yetimni körsangiz oğritmangizlar,
Ĝaribni körsangiz daĝ etmangizlar.
Yetimler bu cahanda har ekandır,
Ĝariblarning işi düşvar ekandır.
Ĝariblarning işi daim sülükdür,
Tirik ermas, yetim misli ölükdür.*

ve:

*Ĝariblarni körge yerde oğritmangiz,
Yetimlerde aççıĝlanib söz qatmangiz.
Zeif körüb, ĝariblerge taş atmangiz,
Bu dünyada ĝariblikdek bala bolmas*

gibi samimi, ateşli figanlar da vardır. Biz Yesevî'nin bu değerini elbette takdir ediyoruz. Yalnız bu açıdan bakarsak onu, devrinin fakirlerinin acılarından haberdar olan, onlar için dertlenen, onların düşmanlarına söverek nasihatlerle hitap eden sıradan mazlum halkın bir şairi olarak kabul ederiz. Ama bu kadarıyla yetinmeden Yesevî'nin diğer yönlerini de tetkik etmek zorundayız. Özellikle Asya'nın büyük bir bölümünü etkilemiş ve 7,5 asırdır bu tesiri hâlâ canlı olan bir şairi tek bir taraftan incelemek, doğru bir bilimsel sonuç vermez. Fakirlerin kaygılarıyla dertlenip onların acılarını dile getirmek isteyen Yesevî, onlara kurtuluş yolunu da aramış, necata kavuşmaları için doğru yol göstermiş miydi? Elbette gösterdi! Keşke göstermeseydi!

Elimizde bulunan ve Yesevî'nin adına düzenlenen "Divanı Hikmet" kitabındaki öğreti, toplumdaki uyumsuzluk ve adaletsizliği ortadan kaldırmak için gösterdiği tedbirler o kadar işe yaramaz, o kadar zararlıdır ki bu öğretiye gönülden inanan ve samimi bağlanan bir millet bulunsaydı, o milletin "henüz dünyada hayattayken kendisine mezar kazmak"tan başka bir vazifesi kalmamış olurdu.¹⁵ Yesevî'nin zalimlere karşı fakirlere verdiği tavsiyesi şöyledir:

*Zalım agar jafa kılsa «Allah» degil,
İlking açib dua aylab boyunsungil.
«Hak» dadinga yetmas bolsa «gila» kılĝıl,¹⁶
«Hak»dın eshitib bu sozlarni aydım mana!*

Hindistanlı Gandhi'nin "silahsız direniş" sloganına çok benziyor.

Ahmed Yesevî bununla yetinmez, egemen sınıfın adresine yukarıdaki sert sövmeleri göndermeler yaparak, yoksul sınıfı heyecanlandırınca fırsatın bir ganimet olduğunu anlar, yoksulların o andaki ruh halinden yararlanmak ister, kendisine mürid edinmek için bir plan yapar. Sanki üst sınıfın adaletsizliklerinin nedeni fakirlerin kendi günahları ve Tanrı'dan uzaklaşmış bulunmalarındır. Yesevî, Allah'ın bir temsilcisi gibi fakirlere seslenerek şöyle der:

*Senga jaza yaratganga yalbarmading,
«Allah» deban tunlar turib igranmading.
Hakikatdan sozlar ayttim, eshitmading,
Zalımlarning ilgin uzun kıldım mana!*

¹⁵ [Makalenin ikinci bölümünün üslubundan bazı noktaların bir önceki sayıya göre daha keskin bir şekilde ifade edildiği, hatta bunlarla çelişebildiği görülmektedir. Fitrat'ın çağdaşlarına göre, makalenin ilk bölümünün yayınlanmasının ardından bilim adamı taciz ve "Yesevî'yi Marksist bir kurumda incelemeye" davet edildi. Dolayısıyla buradan yola çıkarak bir takım ihtilaflı görüşleri doğru bir şekilde kabul etmek gerekiyor gibi görünüyor.]

¹⁶ [Gila qilmoq – şikâyet etmek. ("Gıyasul luĝat" sözlüğü, Duşanbe, "Adib", 1987, cilt 2, s. 197).]

Yesevî, fakirleri mürid edinmeye o kadar heveslidir ki yukarıdaki sözleriyle bu sözü arasındaki geniş ve derin mantıksızlığı anlamıyor veya anlamıyormuş gibi yapıyor.¹⁷

Gerçekten de Yesevî'nin yukarıdaki şikâyet ve azarlamalarıyla bu derin düşüncesi arasında büyük bir mantıksızlık vardır. Bir adam ayağa kalkıp Yesevî'ye: "Mademki feodaller ve onların kuyrukları olanlar tarafından fakirlere uygulanan baskılar Allah'ın emriyle oluyorsa; mademki Allah bu zulümleri fakirlerin başına bir "ceza" olarak gönderiyorsa, "sen neden onları bu kadar sövdün? Onların hiçbir günahı yokmuş ya!" – derse. Yesevî'nin cevap verememesi kesindir. Ama o dönemde Yesevî'ye hiçbir taraftan böyle bir itiraz gelmedi. Yoksulların böyle bir itirazı olamaz. Çünkü o dönemde onların bu konularda bilinçleri yükselmemişti; feodaller başta olmak üzere yönetici sınıf da böyle bir itirazda bulunmak istemiyordu. Çünkü Yesevî'nin bu akıl dışılığı onun işine yarar. Yesevî'ye bu açıdan yardım edilmelidir (Unutmayalım ki bu mantıksızlık sadece Yesevî'ye özgü değildir, bu itiraz Allah'a inanan ve her şeyi ondan diye bilen her inanç sahibini etkilemektedir). Yesevî bu mantıksızlığına itiraz edilmeyeceğini bildiğinden bu fırsatı kullanmıştır. Yukarıdaki mantıksızlığından gerekli sonuçları çıkarmaya başlar: "Garipsen, fakirsen, yetimsen, mazlumsan şunu şunu yap!" diyor.

«Zikr»in aygil kanlar aksın közlarından,
«Hikmat» aygil durlar tamsın sozlarından

Bunun açık manası, benim "halkam"a girip hikmetimi işitip, "cehr" kıl demekten başka bir şey değildir.

Saharlari erta turib kan yağlagıl,
«Piri muğan» etagini mahkam tutkıl.
Hakka aşık bolğan bolsang jandin ötgil
Jandin keçgan çin aşıqlar uryan¹⁸ bolur.

Bu dünyada fakirlikda odat kılğan,
Horlik tartıb maşakkatnı rahat bilğan,
(Kul Hoca Ahmad!) yaxşılarğa hizmat kılğan,
Kıyamet kun andağ kişi sultan bolur.

Buradaki "Piri mukan" kelimesinin anlamının "pir, şeyh, işan" olduğunu söylemeye gerek yok, açıklayıcıdır.

Dolayısıyla yoksul sınıf zalimlerin zulmünün nedenini Allah'tan ve kendi günahlarından görüyor. Bu nedenle onlara itaat eder. Seherlerde kalkıp kandan gözyaşları döküp "tövbe eder, horlanmaya alışır; yoksullukla yetinir; zorlukları Rahat bilir; Piri mukanın eteğine sınımsız tutunur (yani, Yesevî'nin müridi olur) ve olmadık yerde "Allah aşkı"nın de uydurur ve bununla yaşar!

"Yeni Platonizm" felsefesinden bizim tasavvufa geçen bu aşk meselesi, Yesevî'nin hikmetlerinde çok önemli bir yer tutar. Hikmet'in lirik kısmı tamamen tasavvuf aşkıyla ilişkilidir.

Yesevî'ye göre bu aşka tutkun olup, onunla yaşamak için pir'e bağlanmak, piri mukan'ın eteğini tutmak elbette lazımdır. Çünkü:

Qilavuzsiz biyabanda yurganlar,
Muhabbatning kadrını kaçan bilir?

Yesevî bu fikrini herkese sunar. Ona göre:

İşksızlarning ham canı yok, ham imoni.

17 [Yesevî'nin hikmetinde birbiriyle çelişen görüşlerin olması doğaldır. Eserin orijinal metni bize ulaşmadığı ve XVII. yüzyılda ağızdan ağıza aktarıldığı için bu tür çelişkili görüşlere rastlamak mümkündür. Ancak Fitrat bunu bazı nedenlerden dolayı mantıksız olarak nitelendiriyor. Aynı fikir Firat'ın kendisi için de geçerli olabilir, eğer bir yerde şairin aynı düşüncelerini beğeniyorsa daha sonra onlara karşı eleştirel olacaktır. Bunun sebebini Fitrat'a emredilen "Marksist ustanovka"da mı aramalıyız?]

18 Uryan - çıplaktır.

Hâlbuki yine ona göre tasavvuf aşkına tutununca, hayatla bağlantıyı kesmek gerekir:

*Aşıklarning sunnatidir tirik ölmek,
Akıl olsang goristandan habar alğıl,
Men ham shundağ bolurman deb ibrat alğıl,
«Mavtu qabla anta mavtu» ga amal kılğıl.¹⁹*

İşte size sıkı bir düstür: "Mutu kabla an tamutu" – "ölmeden önce ölünüz!". Ahmed Yesevî'nin sunduğu "Allah sevgisi"nin vardığı yer burasıdır!

Ahmed Yesevî bu "düstür"ü takip ettiğini göstermeye çalışır. Çok ilginç sözlerle kendini aşığlar:

Olganimda yığılıb uring yüz ming tayak,

*Janazamning arkasidan tashlar ating,
Ayağımdan tutıb, südrab görge elting.
Hakka kulluğ kılmading deb yançing, teping*

Yesevî'nin vefatından sonra müridleri bunu kesinlikle yapmadılar. Onu şeref ve hürmetle gömdüler.²⁰ İşlerin böyle olacağını o biliyordu. Ancak dindar ve sade insanları coşturmak, onların bağlılıklarını artırmak arzusuyla söylemiştir.

Yukarıdaki "düstür"e sadık olduğuna bizi ikna etmek için hayatının sonunda yeraltına iniyor; tekkesinde bir yeraltı odası kazdırır, altmış üç yaşına geldikten sonra oraya girer ve guya dış dünyayla bağlantısını keser, "ölümünden evvel ölür!"

Şul sababdin altmış üçde kirdim yerga.

Sübhi sadık düshanbe kün yerga kirdim.

Şul sababdin yer astığa kirdim mana.

Şiirleri bunu gösterir. Halk arasında "kutsal"²¹ bir şöhret kazanmış, sade halkından otuz kırk bin kişiyi mürid olarak kabul eden bir adam, 63 yaşına gelince bir yer altı halvethane kazdırıp içinde oturması, onun hayatına zarar vermez. Hatta bununla onun itibarı artar.

Kabul etmemiz gerekir ki o dönemlerde birlik ve beraberlikten, sınıf bilincinden mahrum, mazlum yoksullara Yesevî'nin bu hikmetleri bir nebze olsun teselli vermiş, avutmuştur. Ama meseleye bir de hayat açısından bakalım: aynı ülkede yaşayan insanların tamamı veya çoğunluğu Yesevî'nin bu önerilerini kabul etse, yer altına sığınaklar kazıp oraya otursa, bu ülkenin hayatı nasıl olurdu! İyi ki Yesevî'ye inananlar bu çılgınlığı yapmamışlar. Yapmasalar bile onların zihinlerinde bu propagandanın hiçbir izi kalmadığını iddia edemeyiz, elbette vardır. Özellikle bugüne kadar zavallı insanlarımızın hayata yaklaşmadan "yarı terkedilmiş bir dünya" durumunda yaşadığını, Yesevî ve müridlerinin etkisinin olmadığını kim iddia edebilir?!

Evete, Yesevî'nin dile hizmeti çok büyüktür. Yedi buçuk asır önce Türkçe şiirler yazdı, yoksulların acılarını dile getirdi. Eserleri dilimizin yedi buçuk asırlık kalan bir nişanesidir. Bu eser, yedi buçuk asır önceki hâlini, kaidelerini göstermek açısından oldukça önemlidir. Ancak ne yazık ki bu konuya Hikmet'in

¹⁹ ["Mavtu qabla anta mavtu", "ölmeden önce ölmek" anlamına gelir. Celaleddin Rumi, Yesevî'nin önerdiği bu programı şöyle yorumluyor: "Ölümün üstüne perde çekin". Ama zevk veren ölümü değil, yeni bir ruh doğuran ölümü seçin. "Bkz. Celaleddin Rumi. Taşkent, 1986 (Rusçadan tercüme: Cemal Kamal).]

²⁰ [Yesevî'nin vefatından sonra onu hürmetle gömdüler. Tarihsel olay bu ifadeyle çelişse de Fitrat, "gömmek isteyenler" yerine "gömenler" demek için karşıtlık yöntemini kullanıyor.]

²¹ [Kudüs - kutsal, temiz. Burada saflığıyla ünlü, kutsal olarak tanınan anlamında kullanılmaktadır. "Kudüs" kelimesinin ikinci anlamı "gözle görülen"in aksine "iştilen"dir.]

bugün elimizde bulunan matbu ve yazılı nüshalarıyla yaklaşmıyoruz. Yukarıda söylediğim gibi, Yesevî'nin yaşadığı döneme yakın yazılmış Divanı Hikmet'in bir nüshası bulunana kadar Yesevî'nin hikmetlerini dil tarihi perspektifinden inceleyemeyiz. Ama onun düşünceleri, geçinmek, yaşamak için insanlara gösterdiği yolları, Budizm'den bize yutturmak istediği düstürlere, özellikle XX. yüzyılda kesinlikle zararlıdır.

Onun tesirine karşı mücadele etmek inkılap ve halkımızı hayata katmak açısından çok önemlidir.

Yesevî'de Tasavvuf'un Düzeyi

Makalemizdeki tartışmaların bağlantısını kaybetmemek için yukarıdaki tasavvufla ilgili girişimizi kısaca tekrarlayalım: İslam'da tasavvuf, sömürgeci Arapların, sömürgeci aristokratlarla birleşerek, esaret altındaki halka zulüm etmesi sonucunda ortaya çıkan bir aksi harekettir. Dolayısıyla tasavvufta İslam karşıtı unsurların bulunması doğaldır. Ancak tasavvufa yeni girenlere bu unsurlar verilmemiş, tasavvufu dereceler ve aşamalara ayırmış, ilk aşamada İslam'ın emirlerine tamamen bağlı olmayı zorunlu hale getirmişlerdir.

Mürid bu mertebelerin üzerine çıktıkça İslamî esaslardan uzaklaşır, onun nazarında din, şeriat ve ibadetler önemini kaybetmeye başlar. Mesela, derin bir mutasavvıf olan Abdülkadir Bedil, dinlerin Kâbe'si ile put hanesini yan yana koyarak sövmüştür:

*Gahe ba kaba madavamu gâh ba suyi debar,
Devonayam zi-har tarafan sang mezanad...
Kabavu buthana nakşi markazi tahqiq nest,
Har koca gum gasht dahe sar manzele orasteand²² - diyor.*

*Meşhür mutasavvıf şairlerden Feyzi Hindî ise:
Bar fatu yil ruhban kaduhi boda bekushim
Isin hiylaki riyyi futaxar anaşenoskim²³ - diye bağırıyor.*

H. 297 yılında darağacına asılan Mansur Hallac olayı biliniyor. Peki, Yesevî hikmetleri arasında Mansur Hallac'a ithaf edilmiş birkaç beyit var:

*Esiz Mansur horlik birla boldi ado,
Bir söz birla yaranlardın boldi juda - diye dertlenir.*

*Şah Mansurning «Anal hak»i beca emas,
Yolnı tapkan, bizlar kabi gumrah emas,
Har nacinsler bu sozlardan agah emas.*

"Anal haknı manasını bilmas nadan"

diye Mansur Hallac'ı haklı çıkarır ve kendisine düşman olan, onu kafir diye astıran şeriatçı mollaları azarlar. Yine Mansur Hallac olayıyla ilgili bir beytinde:

*Afsanadir şariat, farzanadir tarikat,
Durdanadir hakikat aşıklarğa munasib – derse, başka bir hikmetinde:
Şariatdir aşıklarning afsanası*

22 [Bedil'in bu beytini, Fitrat "Bedil (Bir toplantıda)" adlı risalesinde şu şekilde tefsir etmiştir: "Hakkı aramak için Kâbe'den ve mabedden oraya buraya koşanlar, vurulan deliller gibidirler. Ne Kâbe, ne de mabed hakikat evidir; yolcular nerede yollarını kaybetmişlerse oraya varmışlardır". Fitrat. "Bedil (Bir Toplantıda)" T., Abdulla Kadiri halk mirası yayınevi, 1996. (H. Baltabayev tarafından yayına hazırlanmıştır).]

23 [Fayzi Hindî, Ekber Şah'ın hükümdarlığı döneminde yaşamış İranlı bir Sufi şairidir. Bu şair hakkında şu kaynağa bakın: Dj. Nehru. Vzgljad na vsemrinyu istoriyu. T.İ., M., 1989, s. 60.]

diye şeriat'ın tasavvufta bir efsaneden başka bir şey olmadığı tekrarlar. Ama Ahmed Yesevî'de bu gibi solculukların sayısı çok azdır. Gösterdiklerimizin dışında bir örnek yok.

Bununla birlikte Mirac'a inanır; Cennete ve Cehenneme inanır, insanları ahiret azabıyla korkutur, namaz kılar ve oruç tutar:

*Ro'za namoz qazo qilib bo'ldi kohil,²⁴ - diye üzülür.
Kiyametni şiddatidin aklım hayran,
Sirot atlıg köprügidin tanam larzan, - diye panikler.*

Demek, Ahmed Yesevî, sufiler gibi tavile yanaşmaz.²⁵ İslam'da olan her şeyi olduğu gibi kabul eder. O, üst düzey mutasavvıflardan değil, belki zahiddir.²⁶

Edebi Değeri

Ahmed Yesevî halk şairlerimiz gibi mükemmel bir eğitim almamış bir insan değildir. İlköğrenimini Yessi'de Arslanbab'dan aldıktan sonra Semerkand ve Buhara'ya gelip öğrenim gördü. Zamanının büyük din âlimi ve şeyhi olan Şeyh Yusuf Hemedani'ye mürid olup, üçüncü halifesi olur. Hikmet'teki şiirlere itibar edecek olursak, Yesevî'nin Horasan, Irak, Şam gibi dönemin meşhur ilim merkezlerini ziyaret ettiği anlaşılmaktadır:

*Hurasanu Şamu Irak niyat kılıb,
Ğariblikni köb kadrını bildim mana.*

Belki de bu yüzden Yesevî'nin kendi döneminde saygı duyulan edebiyat ve bilim kurallarını iyi öğrenen bir kişi olduğuna hükmetmek yanlış olmaz. Buna rağmen onun edebiyatta izlediği yol halk şairlerimizin takip ettiği yola benzer. Onda Nevaî'nin ince metaforları ya da Babur'un Farsça yakınmaları bulunmuyor. Onun hikmetleri vezin, kafiye ve üslup bakımından halk edebiyatı denilen şiirlere denktir. Halk edebiyatındaki destanlar kısmının "Kissai İbrahim Adham" ve "Zeynül-Arab Destanı"²⁷ [26] gibi konular açısından Müslümanlık yönü taşır. Ahmed Yesevî'nin hikmetindeki "lirizm" (kalp), onlardaki "lirizm"den daha zayıftır. Örneğin, "Destani Zeynül-Arab"daki:

*Sal çekgunça hijran javru jafasin,
Man nega kurbaning bolmadım sani?
San körgunça zindan dardu balasin,
Man nega kurbaning bolmadım sani?*

parçası güçlü "lirik" bir beyittir.

Ahmed Yesevî'nin hikmetinde bu kadar güçlü parçalar bulunamaz. Bununla birlikte Ahmed Yesevî "lirik" bir şairdir. "Yesevî'nin İdeolojisi" tartışmasında gösterdiğim şey:

*Yatımlar bu jahanda har ekandır,
Ğariblarni(ng) işi duşvar ekandır.
Ğariblarni(ng) işi daim sölükdir,
Tirik ermas yatim misli ölükdir*

gibi samimi, yanık fikirler vardır.

24 [Kâhil - yavaş, tembel.]

25 [Te'vile uymaz, tevil'e yaklaşmaz, yani değişip kabul etmez, sembolik bir anlam vermez.]

26 [Zühd - dünya işlerini bırakıp takva yoluna giren kimsedir.]

27 ["Zain ul-Arab Destanı" – Doğu'da ünlü "Jangnomayı İmam Hanife"nin konusu esas olarak bu bölümden alınmıştır. Nurmuhammad Andalib ve Sabir Sayqali Hisariy (1730-1798) "Zeyn ul-Arab" konulu destanlar yazan Özbek şairlerindedir. Aşağıdaki beyit Andalib destanından alınmıştır.]